

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ МЕТОДИКИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У статті розглядається проблема основ методики формування толерантності. У ході дослідження виділено такі основні концептуальні підходи, як компетентнісно орієнтований, особистісно-діяльнісний (комунікативно-діяльнісний) і соціокультурний. Проаналізовані найбільш значущі компетентності, необхідні для формування толерантної ціннісно-орієнтованої поведінки особистості: соціальна, міжкультурна, мовна, соціокультурна, народо- і країнознавча, лінгвонародознавча і лінгвокраїнознавча.

Ключові слова: толерантність, національна самосвідомість, підходи, формування, компетентності.

В статье рассматривается проблема основ методики формирования толерантности. В ходе исследования выделены такие основные концептуальные подходы, как компетентностно ориентированный, личностно-деятельный (коммуникативно-деятельный) и социокультурный. Проанализованы наиболее значимые компетентности, необходимые для формирования толерантного ценностно-ориентированного поведения личности: социальная, межкультурная, языковая, социокультурная, народо- и страноведческая, лингвонародоведческая и лингвострановедческая.

Ключевые слова: толерантность, национальная идентификация, подходы, формирование, компетентности.

The paper addresses the problem of Foundations of tolerance. The study identified the following main conceptual approaches such as competency-oriented, learner-activity (communication and activity) and socio-cultural. Analyzed the most important competencies required for the formation of a tolerant value-oriented behavior of the individual: social, intercultural, linguistic, socio-cultural, national and regional studies, and linhvonarodoznavcha linhvokrayinoznavcha.

Key words: tolerance, national identity, approaches, formation, competence.

Постановка проблеми. Здавна Україна відома як полікультурна держава. Однак в останні десятиліття в українському соціумі все частіше спостерігаються тенденції прояву інтолерантної поведінки, формування негативних соціальних стереотипів, виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів. Означені соціальні хвороби виникають як на ґрунті упереджень і стійких стереотипів, так і від невігластва, невміння

прийняти і зрозуміти іншого, а інколи – і від незнання власної мови, історії та культури. Такий культурний і соціальний негативізм закладається родиною і системою освіти ще в ранньому дитинстві й розквітає у підлітковому віці, впливаючи на систему життєвих принципів і ціннісних орієнтирів. Крім того, у період глобалізації однією із центральних проблем є формування людини як суб'єкта культури. Тому збереження культурного розмаїття – одне з основних завдань людства на сучасному етапі. А зберегти його можна тільки у формі збереження історичної пам'яті, традицій, культурних об'єктів, через спадкоємність системи освіти, розвиток і входження у повсякденне життя кожної людини всіх сфер духовного виробництва – моралі, релігії, мистецтва, філософії, науки [6, с. 14].

Одним зі шляхів вирішення даної проблеми і водночас одним з актуальних завдань сучасної освіти є формування національної самосвідомості та толерантного ставлення до представників інших культур. Реалізація цих завдань вимагає не тільки глибокого осмислення та теоретичного аналізу, але й розробки конкретних педагогічних підходів і методик.

Аналіз останніх досліджень з проблематики. Проблема формування толерантності, яка порівняно недавно стала актуальною в сучасному українському соціумі, зокрема й у педагогічній науці, зародилася ще в античний період. Ще Платон, Демокрит, Аристотель зверталися до питань терпимості та толерантності на тлі виникнення і розвитку релігійної різноманітності: відстоювали духовну свободу особистості, її індивідуальну розкутість, яку неможливо уявити поряд із насильством та дискримінацією. Філософи розглядали терпимість як основну умову розвитку особистості й суспільства. В епоху Відродження цю проблему порушували Дж. Локк («Послання про толерантність») і Вольтер («Трактат про віротерпимість»). У новітній час її розглядали російські філософи (Є. Бистрицький, А. Гусейнов, Р. Валітова, В. Лекторський) і психологи (А. Асмолов, С. Баникіна), а також зарубіжні соціологи (Бетті Е. Рієрдон, М. Уолцер та ін.).

Про важливість даної проблеми свідчить Декларація принципів толерантності, розроблена у 1995 році ЮНЕСКО, в якій так визначено поняття толерантності: «Толерантність означає повагу, прийняття і розуміння багатого розмаїття культур нашого світу, форм самовираження та самовизначення особистості людини». Щодо шляхів її формування наголошується: «Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті й переконань, а виховання в дусі толерантності слід розглядати як невідкладне завдання» [5, с. 9-11].

Питання толерантності в педагогіці вперше було піднято М. Бубером у дослідженні «Я і ти» [1], де автором було виокремлено основні якості толерантності, а також риси толерантної й інтолерантної особистості.

На сучасному етапі існують різні підходи і класифікації поняття «толерантність». Так, В. А. Лекторський виділяв такі типи особистості: байдужість до існування різних поглядів і практик; повага до іншого, якого я не розумію і з яким я не взаємодію; терпимість до слабкості інших⁴ розширення

власного досвіду і критичний діалог, який спирається на діалогічність природи розуму [8, с. 46-54].

Дослідники В. В. Величко, А. В. Дергай, Г. Д. Дмитрієв, Д. В. Карпович, О. М. Славчик наділяють толерантність рисами пасивного характеру, що не спрямовані на дію, яка виражається в ліберальному сприйнятті відмінностей.

Учені-педагоги О. А. Грива, Г. У. Солдатова, О. О. Погодіна, Л. А. Шайгерова, О. Д. Шарова розглядають толерантність як активну смислоформуєчу позицію, яка критично підтримує іншу даність, що збагачує власний досвід, і яка проявляється у поведінці й діяльності [3, с. 9].

Виходячи з нашого десятирічного практичного досвіду, можна впевнено стверджувати, що саме останній підхід є найбільш дієвим та ефективним у формуванні толерантності у дітей та підлітків. Але для реалізації цього підходу необхідно визначити цілі та завдання, відібрати відповідний зміст і методи.

Мета даної статті – виокремити концептуальні основи формування толерантності.

Основні завдання – визначити найважливіші підходи до навчання і виховання толерантності; виділити і проаналізувати найбільш значущі компетентності, необхідні для формування толерантної ціннісно орієнтованої особистості.

На нашу думку, одними із першочергових і взаємопов'язаних завдань сучасної освіти є формування національної самосвідомості та толерантного ставлення до представників інших культур.

Виховання національної свідомості сьогодні – не просто одне із пріоритетних напрямів освіти і виховання, а, перш за все, засіб синтезу етнічної та загальнолюдської системи цінностей. Про важливість національного виховання відомий український педагог Софія Русова зазначала: «Національне виховання не стискає думки дитини у вузькому шовінізмі, навпаки, після істинного національного виховання дитина звикає любити народні скарбниці та шукати ці культурні скарби й у інших народів; люблячи ті скарби – художні, наукові та моральні, – які можуть стати і найріднішими, бо не нав'язані збоку, а органічно прищеплені до душі. Така людина стане корисним робітником для свого народу і широко буде розуміти загальнолюдський прогрес» [13, с. 23]. Тому, виховуючи молоде покоління в полікультурному середовищі на національному ґрунті, ми сприяємо кращому розумінню своєї культури, її місцю та ролі серед світових культур і вчимо вільно в них діяти.

Крім того, «впровадження і закріплення толерантності у свідомості учнів, перетворення її в одну з основних цінностей стає найважливішим завданням школи» [15, с. 6]. Виходячи з цього, для вирішення педагогічних проблем формування толерантності та культури світу в полікультурному суспільстві необхідно спиратися як на загальнодидактичні, так і на специфічні підходи до методики навчання та виховання.

Концептуальними основами системи навчання та виховання толерантної поведінки особистості повинні стати компетентнісно орієнтований, особистісно-діяльнісний (комунікативно-діяльнісний) і соціокультурний підходи.

І. Ф. Гудзик зазначала: «Сутність компетентнісно орієнтованого навчання значною мірою визначається необхідністю забезпечувати паритет когнітивної й афективної сфер особистості» [4, с. 463]. Даний підхід тісно пов'язаний із формуванням ключових і предметних компетентностей, а тому він сприяє розвитку в учнів/вихованців здатності самостійно працювати над навчальним матеріалом, навчає співпрацювати і вирішувати разом навчальні та життєві проблеми.

Особистісно-діяльнісний (комунікативно-діяльнісний) підхід до навчання та виховання, виокремлений у роботах С. Л. Рубінштейна, припускає, що в центрі педагогічного процесу знаходиться учень/вихованець як суб'єкт навчальної / виховної діяльності, а система навчання та виховання, у свою чергу, базується на максимальному врахуванні його індивідуально-психологічних, вікових і національних особливостей.

Діяльнісний характер навчання та виховання передбачає організацію занять як навчальної діяльності, спрямованої на постановку й вирішення учнями/вихованцями конкретної навчальної задачі. Методичним змістом при цьому стають способи організації навчальної діяльності, пов'язані в першу чергу із широким використанням колективних форм роботи, вирішенням проблемних завдань, зі співпрацею між суб'єктами педагогічного процесу (педагог – учень/вихованець; учень – учень/вихованець – вихованець) у конкретних життєвих ситуаціях. Крім того, в основу даного підходу покладено не стільки реальність самих ситуацій, скільки реальність діяльності в пропонованих ситуаціях.

Соціокультурний підхід до навчання та виховання полягає в тому, що воно тісно пов'язане з використанням отриманих знань як засобу пізнання світової та національної культури, субкультури того чи іншого народу, етнічної групи, духовної спадщини країн і народів, способів досягнення міжкультурного порозуміння, а також звичаїв і традицій соціальної взаємодії. Важливим аспектом також є навчання та виховання в контексті діалогу культур з урахуванням відмінностей у соціокультурному сприйнятті світу.

Формування толерантності, перш за все, полягає у формуванні умінь і навичок поведінки людини. У психолого-педагогічній літературі поведінка визначається як соціально обумовлена форма взаємодій людини з навколишнім середовищем, у тому числі виражена в мові. Одиницею поведінки є вчинок, тобто дія, що здійснюється людиною у ставленні до інших людей [12; 14]. Таким чином, наше завдання – не лише дати та/або розширити у дітей знання про різні соціально-культурні особливості громадян у полікультурному суспільстві, а й сформувані в них уміння і навички терпимої, шанобливої, компетентної та толерантної поведінки. Як відомо, компетентність – це сукупність знань, умінь і навичок, які формуються в процесі навчання та виховання, а також здатність, необхідна для виконання будь-якої діяльності. Для співіснування та взаєморозуміння в полікультурному соціумі, на нашу думку, необхідно володіти такими компетентностями, як соціальна, міжкультурна, мовна, соціокультурна, народо- і країнознавча, лінгвонародо- й лінгвокраїнознавча.

Формування *соціальної* компетентності передбачає формування і розвиток в учнів/вихованців здатності вступати в комунікативні відносини з іншими людьми. У свою чергу, бажання вступити в контакт обумовлюється наявністю потреби, мотивів, визначеного ставлення до партнерів комунікації, а також власною самооцінкою [10]. Крім того, уміння вступати в комунікативні відносини вимагає від партнерів зі спілкування здатності орієнтуватися в соціальній ситуації та керувати нею. Для розвитку цих здібностей та успішної комунікації в полікультурному середовищі необхідно володіти знаннями про соціокультурні, мовні, етичні особливості співрозмовника.

Міжкультурна компетенція характеризується тим, що її учасники під час прямого контакту використовують код мови та стратегії спілкування, які відрізняються від тих, якими вони користуються у спілкуванні всередині однієї культури. На думку російського вченого О. А. Леонтовича, для здійснення успішної міжкультурної комунікації необхідні наступні умови: наявність комунікативної інтенції – бажання передати повідомлення; відкритість до пізнання чужої культури і сприйняття психологічних, соціальних та інших міжкультурних відмінностей; налаштування на взаємодію із представниками іншої культури; вміння розмежовувати колективне й індивідуальне в комунікативній поведінці представників інших культур, здатність долати стереотипи; використання загальних кодів (вербальних і невербальних); творче і свідоме ставлення до процесу комунікації з певною модифікацією спілкування, прийнятого у рідній культурі; володіння набором комунікативних засобів і їх правильний вибір залежно від ситуації спілкування (тон, стиль, стратегії, мовні жанри, тематика тощо); дотримання логіки дискурсу; прагнення до збалансованості та симетричності спілкування; дотримання етикетних норм [9, с. 341].

Процес міжкультурної комунікації неможливий без наявності сформованих міжкультурних умінь і навичок. За визначенням Загальноєвропейських рекомендацій з мовної освіти, міжкультурні вміння та навички включають: здатність привести до спільного знаменника рідну й чужу культури (*«рідну й іншу культуру» – авт.*), культурну чутливість і здатність визначати й використовувати різні стратегії для контакту з представниками інших культур; здатність виконувати роль культурного посередника між рідною та чужою культурою (*«рідною культурою та іншою» – авт.*); успішно долати міжкультурні непорозуміння та конфліктні ситуації, стереотипи у відносинах» [6, с. 104].

Мовленнєва компетенція передбачає володіння способами формування та формулювання думок за допомогою мови, вміння користуватися означеними способами у процесі сприйняття та породження мовлення. Ці способи підлягають засвоєнню в обсязі, необхідному і достатньому для вирішення завдань взаємодії у процесі спілкування, прийнятими носіями мови нормами вживання слів, стійких виразів, конструкцій, а також традиціями культури даного народу. Оволодіння цими способами вкрай важливі, тому допомагають партнерам зі спілкування подолати як культурні, так і мовні лакуни.

Соціокультурна компетенція передбачає ознайомлення учнів/вихованців із національно-культурною специфікою мовленнєвої поведінки і здатністю користуватися тими елементами соціокультурного контексту, які релевантні для породження та сприйняття мовлення з точки зору носіїв мови: звичаї, правила, норми, соціальні умовності, ритуали, соціальні і національні стереотипи, народознавчі та країнознавчі знання та ін. [2].

Народо- і країнознавча компетенції є сукупністю знань про народ/країну проживання того чи іншого народу та відповідні мови. Наявність таких знань забезпечує певний рівень навичок і вмінь використання в цілях спілкування національно-культурного компонента мови, мовного етикету і невербальних засобів спілкування.

Лінгвонародо- й лінгвокраїнознавча компетенції включають знання національних звичаїв, традицій, реалій народу/країни проживання того чи іншого народу, а також його мови/мов, і здатність отримувати нею/ними народознавчу або країнознавчу інформацію і користуватися нею, домагаючись повноцінної комунікації.

Висновки. У результаті теоретичного аналізу проблеми, апробації на наукових конференціях і десятирічного досвіду роботи з дітьми – представниками різних національностей у рамках упровадження проєктів Конгресу національних громад України – Міжнародних міжнаціональних дитячих таборів і клубів «Джерела толерантності» в Україні, Молдові й Грузії, було визначено основні підходи до формування толерантної національно свідомої ціннісно-орієнтованої особистості – компетентнісно орієнтований, особистісно-діяльний (комунікативно-діяльний) і соціокультурний, а також проаналізовані найбільш значущі компетентності, необхідні для формування толерантної особистості: соціальна, міжкультурна, мовна, соціокультурна, народо- і країнознавча, лінгвонародо- й лінгвокраїнознавча.

Безумовно, процес формування і розвитку особистості з огляду на парадигму толерантного розуміння, усвідомлення та дії як духовне явище – процес складний і тривалий. При цьому дані спостережень, анкетування й зацікавленість дітей та національних громад до подальшого розвитку і реалізації таких проєктів свідчать про поступове зниження рівня інтолерантної поведінки у дітей та підлітків серед новачків та зростання рівня толерантності серед тих вихованців, які вже тривалий час знаходяться у даному навчально-виховному міжетнічному середовищі. Цьому, на нашу думку, сприяє методика «занурення в національну культуру», яка на сьогодні не є новою, хоча й перебуває на етапі становлення. Вона являє собою метаметодичну концепцію й етнопедагогічний напрямок у руслі інтегративних тенденцій сучасної педагогіки, є новим етапом осмислення освітніх процесів кін. ХХ – поч. ХХІ ст. Варто відзначити, що ці процеси й водночас інтуїтивний і професійний колективний розум педагогів-учасників перших семінарів народження проєкту табору виявили, що саме така модель є природною для створення навчально-виховного простору в таборі, а згодом і в клубах, адже надає дітям можливість пережити, «прожити», «зануритися» у свою культуру і культуру інших людей упродовж різних етапів розвитку людства, співвіднести особистий досвід із

процесом розвитку інших епох, регіонів, культур, релігій, мов тощо. Крім того, важливою умовою формування толерантності є й урахування вікових психолого-педагогічних особливостей молодших школярів і підлітків. Як відомо, саме цей вік є сенситивним періодом для розвитку особистості для усвідомлення себе індивідом, формування соціальних відносин з однолітками, морально-етичних основ особистості, пошуку життєво важливих орієнтирів, розкриття своїх природних здібностей. Також слід зазначити, що створений освітній простір є неформальним і спрямованим на етнокультурний зміст, реалізація якого відбувається через навчання і виховання, емоції, випробування і конкретну діяльність. Навіть за короткий проміжок часу перебування в таборі діти проходять певний навчально-виховний цикл: набуття власного досвіду – спостереження – осмислення нових знань і їх узагальнення – експериментальна перевірка у різних видах інтерактивної діяльності – самостійне використання на практиці.

Набутий досвід літніх таборів було модифіковано і перенесено на інші неформальні форми організації навчально-виховного процесу - клуби і пришкільні табори.

Перспективи подальших досліджень. Актуальним завданням методики навчання і виховання є розробка різних аспектів формування толерантності, які сприятимуть формуванню міжнаціональних і міжконфесійних толерантних відносин, розвитку особистості як суб'єкта культури і суспільства в цілому. Перспективними дослідженнями і проблемами, які вимагають методичної розробки, вважаємо такі: міжкультурний та міжмовної діалог, а також подолання перешкод для його здійснення; самоідентифікація в полікультурному середовищі; права людини; демократія і верховенство права; гідність і взаємоповага; гендерна рівність; конфесійна різноманітність тощо. Нерозробленою досі залишається й проблема навчання та виховання з огляду на лінгвокультурологічний підхід у рамках шкільного навчання й виховання різних курсів.

Подальша розробка даних проблем і впровадження представлених вище ідей у шкільну й позашкільну освітню практику є вкрай важливим аспектом співпраці науковців, педагогів, вихователів та батьків заради майбутнього полікультурного і відкритого суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бубер М. Я и ты / М. Бубер ; пер. с нем. – М. : Высшая школа, 1993.
2. Воробьёв В. В. Лингвокультурология: теория и методы / В. В. Воробьёв. – М., 1997.
3. Грива О. А. Социально-педагогическая работа по воспитанию толерантности у детей и молодёжи : учебно-методическое пособие / О. А. Грива . – 2005. – С. 9.
4. Гудзик И. Ф. Компетентностно ориентированное обучение русскому языку в начальных классах (в школах с украинским языком обучения) / И. Ф. Гудзик. – Черновцы : Букрек, 2007. – 496 с.

5. Декларація принципів толерантності: схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року в Парижі / Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки, культури. – 1995. – С. 9-11.
6. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. – Київ : Ленвіт. – 2003. – С. 104.
7. Лазарев Ф. В. Антропологический маніфест / Ф. В. Лазарев. – Симферополь, 2007. – 16 с.
8. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 46 -54.
9. Леонтович О. А. Введение в межкультурную коммуникацию : учебное пособие / О. А. Леонтович. – М. : Гнозис, 2007. – С. 341.
10. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1997.
11. Прохоров Ю. Е. Национальные культурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев / Ю. Е. Прохоров. – М., 1996.
12. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1999.
13. Русова С. Вибрані педагогічні твори : в 2 т. / С. Русова. – К. : Либідь, 1997. – С. 23.
14. Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний / Н. Ф. Талызина. – М., 1975.
15. Учимся толерантности: методическое пособие для проведения классных часов, бесед и тренинговых занятий с учащимися 7-11 классов / авт.-сост. С. В. Банькина, В. К. Егоров. – М. : АРКТИ, 2007. – С. 6.

Дата надходження до редакції: 02.04.2013 р.